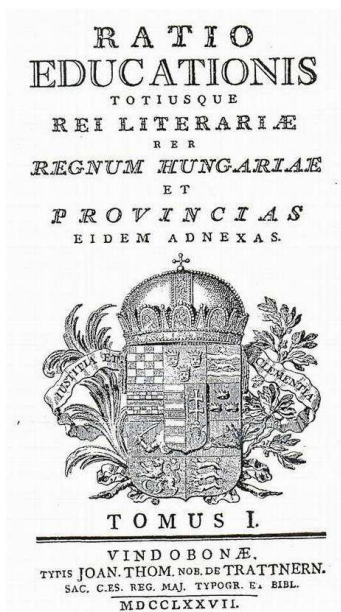

Egy határkövet jelentő dokumentum: I. Ratio Educationis*

A Mária Terézia által bevezetett átfogó oktatási reform Magyarországra vonatkozó rendelkezéseit az 1777-ben megjelent *Ratio Educationis Totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas – A nevelés és az egész oktatásügy rendszabálya Magyarországon és kapcsolt tartományaiban* – című királyi rendelet (szabálykönyv) tartalmazza, amely az *I. Ratio Educationis* néven vált ismertté.

Annak ellenére, hogy egy olyan dokumentumról van szó, amely több évtizedre meghatározta a magyar oktatásügy fejlődését, a köztudat sajnálatra keveset tud róla, és ez alól a pedagógustársadalom jelentős része sem kivétel, ugyanis jelentőségét a szocialista neveléstörténet-írás vagy elhallgatta, vagy elbagatellizálta. És ez még inkább érvényes a romániai neveléstörténet-írásra.

A fenti okok miatt úgy vélem, szükséges megemlékezni róla, annál is inkább, mert a ma számára is van üzenete.

Az előzmények

Szemléletváltás a nevelésügyben: „az iskola politikum”

A XVIII. század első felében a felvilágosult Nyugat-Európában az államhatalom részéről a tanügy kérdésében jelentős szemléletváltás történt (a modern terminológia ezt paradigmaváltásnak nevezi). Ennek jelei először Franciaországban mutatkoztak, amikor is a parlament a tanügy szekularizációjának szükségességét hirdette, de ezt a törekvést erősítette Nagy Frigyes porosz király is, aki először mondta ki, hogy a tanügy politikai érdek és politikai feladat. Ezek hatására Európa ezen régióiban mélyreható reformok vették kezdetüket.

A felvilágosodás, ha Nyugat-Európához viszonyítva némi késéssel is, de Közép-Európában is éreztetni kezdte hatását. Ennek eredményeként a Habsburg Birodalom politikai elitje (felvilágosult abszolutizmus: 1765–1790) felismerte, hogy csak átfogó reformokkal tud felzárkózni a legfejlettebb nyugati államokhoz. Azt is világosan látták, hogy távlati politikai-gazdasági-katonai céljaik elérése érdekében elengedhetetlen a tömegek kulturális színvonalának emelése, ezért a reformokat ki kell terjeszteni az oktatásügyre is. Tehát a változtatást objektív szükségszerűségként a fejlődés irányvonalaival, maga az élet kényszerítette ki az államhatalomból. Bécs is magáévá tette azt a nézetet, miszerint az iskola megreformálása csakis a központi állami vezetés irányításával valósulhat meg.

Az ilyen irányú elképzelések, törekvések nem teljesen új keletűek, hiszen már a korábbi évszázadok folyamán is több olyan magyar törvénycikk látott napvilágot, amely deklarálja a királynak az iskolák fölötti felügyeleti jogát, a „Suprema Inspectio”-t (1548. VI: VII: XII.; 1550. XIX.; 1715. XXIV.; 1723. LXX törvénycikkek), amelyet a protestánsok is elismertek. A király azonban eddig „csupán mint kegyes alapítványok őre kért számadást az iskolák vagyonáról, de a tanítás vezetésébe nem avatkozott bele”.¹ Ez azonban most államjogi alaptételben úgy fogalmazódott át, hogy az uralkodónak nemcsak joga, de egyben kötelessége is az állam nevében politikai feladatként kezelni az oktatásügyet. Ezúttal tehát

* *Az 1771-iki Ratio-Educationis*. Fordította és bevezetővel ellátta Dr. Friml Aladár. Kiadja a Kath Középkiskolai Tanártestület Budapest, 1913.

¹ Finánczy Ernő: *Az újkori nevelés története*. 280. p.

jóval többről volt szó: az iskolapolitika alakítói joguknak, sőt egyik feladatuknak tekintették a közoktatás minden területének ellenőrzésük alá vonását. Ennek szellemében fogantak azok a törvények, intézkedések, tervezetek, szabálykönyvek is, amelyek a népoktatás megreformálását célozták az egész birodalom területén: a szervezeti szétforgácsoltág felszámolását, az iskolák állami felügyeletének biztosítását, a tankötelesek beiskolázásának fokozását, az oktatás tartalmának és módszereinek korszerűsítését, a tanítók anyagi és társadalmi helyzetének javítását.

A normamódszer (*methodus normalis* – *normális módszer*)

A szakemberek az elemi iskola eredménytelenségének egyik fő okát az oktatási módban látták. És ebben igazuk is volt. Ugyanis az iskolák a tanítóhiány – és nem utolsósorban anyagi okok – miatt egytanítósak voltak, aminek következtében a tanítónak egyazon időben több osztállyal kellett foglalkoznia („szimultán” tanítás). Mivel azonban nem ismerték ennek a szervezeti formának sem a ma alkalmazott oktatási technikáját (a tanító egész osztállyal végzett közös és a tanuló egyéni, önálló munkájának a váltakoztatása), sem pedig a tanulók kölcsönös tanításán alapuló Bell–Lancaster-féle (monitori –, „pupill teacher”) oktatási módot – amely a XVIII–XIX. század fordulóján kezdett elterjedni –, a tanító külön-külön foglalkozott egy-egy tanulóval (ma ezt individualizált oktatásnak nevezzük). Ezen idő alatt viszont a többi tanuló passzivitásra volt ítélve, a nagyobb létszámú iskolákban pedig amúgy sem jutott arra idő, hogy mindenik tanuló sorra kerüljön. Emiatt (is) ennek a tanítási módnak nagyon alacsony volt a hatékonysági foka. Nos, a központi (bécsi) tanügyi vezetés úgy ítélte meg, hogy a helyzet megváltoztatásának egyik fő záloga magának az oktatási módnak a korszerűsítése. Ennek megvalósítását az először Hähn által a berlini reáliskolában bevezetett, részletesen Ignaz Johann Felbiger sziléziai (Sagan) apát által kidolgozott – és Poroszországban már széles körben alkalmazott – ún. „normamódszer” (*methodus normalis* = normális módszer, mely tulajdonképpen egy oktatási technika) bevezetésétől reméltek.

Ez a következő öt alapvető didaktikai elemből (cselekvésből) állt:

- „osztálytanítás” vagy „együtt tanulás”: a tanító egyidőben az egész osztállyal foglalkozik – fennhangon való közös „karban” mondatás – és nem külön egy-egy tanulóval;
- „együtt olvasás” a tankönyvből (kórusban);
- „kezdőbetűs módszer”: a tanító a könyv nélkül megtanulandó mondatok egyes szavainak kezdőbetűit felírta a táblára, s ezek alapján kellett a tanulóknak emlékezetükbe vésnüik az anyagot;
- „táblázatos módszer”: a tanulók az ismereteket a tankönyv táblázatai alapján memorizálták;
- „katekizáló módszer”: az egész osztályhoz intézett kérdés-felelet („kérdve kifejtő”) formában történő tanítás-tanulás.

Íme tehát így nézett ki a népiskolákban való alkalmazásra központilag először „parancsolt” oktatási mód. (Bírálatára később visszatérünk.)

Ennek a módszernek a Habsburg Birodalom területén való terjesztése érdekében az illetékes kormányhatóságok az 1770-es évek kezdetén tették meg az első lépéseket: 1771-ben Bécsben – porosz minta szerint – megnyílt a birodalom első olyan iskolája, amelyben a Felbiger-féle oktatási módot alkalmazták („normaiskola”). Ebbe – az új tanítási technika megismerése céljából – az Ausztria határain kívüli területekről (Magyarországról és Erdélyből) is hívtak tanítókat; a nagyszebeni árvaházban és az ugyancsak nagyszebeni orsolyaszűzek iskolájában 1772–73-ban – Erdélyben először – alkalmazni kezdték a normamódszert.

Az uralkodóház azonban elégedetlen volt az eredményekkel, mert „hiányzott az országos szempontok magaslatára felemelkedni képes, céltudatos szervező egyéniség”.² Ezért a reformfolyamat felgyorsítása érdekében Mária Terézia kérésére II. Frigyes beleegyezésével Felbiger 1774. május 1-jén Bécsbe telepedett át, és a népoktatásügy rendezésére még abban

² Finánczy Ernő: *Az újkori nevelés története*. 182. p.

az évben összeállította az *Általános Iskolai Rend* (rövid német címe: Allgemeine Schulordnung) című munkáját, amely hivatalos rendelkezésként jelent meg. Amint arra Fináczy Ernő rámutat, „ez a szabályzat adta meg a kereteket, melyen belül innenről évtizedeken át Ausztria és Magyarország népiskoláinak eljárása mozgott. Itt jutnak kifejezésre azok a normák, amelyek követésétől az egész népoktatás egységét és egyenlőségét várta a bécsi kormány.”³

A szabályzat részletesen intézkedik a népoktatás tárgyairól, a tanítás módjáról és segédeszközéről, a tankönyvekről, a tanítók szolgálati és egyéb viszonyairól, a szorgalmi és a szüneti időről, a tanulók iskoláztatásának az ellenőrzéséről, az iskolák helyiségeiről és felszereléséről, az iskolai fegyelemlről, az állami és egyházi felügyeletről – hogy csak a legfontosabbakat említsük.

A népiskolákat három kategóriába sorolja: 1. a tartomány fővárosában levő „normális iskola”; 2. a nagyobb vidéki városokban „elemi főiskola”; 3. a mezővárosokban és falvakban „triviális iskola”. Mindenikben kötelező az új oktatási mód alkalmazása, amelyre a többieknek mintául, „zsinórmértékül” a tartományi fővárosban működő, négy évfolyamos – négy tanítós városi népiskolából és az ehhez kapcsolt tanítóképző tagozatból álló „minta normálskola” szolgált. Ez tehát tulajdonképpen *két alapvető funkciót betöltő új intézménytípus volt*: egyrészt mivel benne nemcsak hogy az új módszerrel folyt a tanítás, hanem az „egy osztály – egy tanító” elv is érvényesült, valóban mintát jelenthetett a többiek számára; másrészt benne folyt először – ha kezdetleges formában is – intézményes szervezett keretek között tanítóképzés.

Mivel az oktatási reformban az új tanulmányi rend meghonosításától a bécsi udvar a népoktatás gyors javulását remélte, Mária Teréziának az volt a szándéka, hogy azt – és természetesen magát a módszert is – terjesszék ki az uralma alatt álló összes országra és tartományra, így Erdélyre is, amelyet akkor külön kormányoztak. Ebből a célból 1774-ben és 1777-ben királyi rendeleteket bocsátottak ki, amelyek részletesen előírták az erdélyi egy-, két- és háromtanítós népiskolák tananyagát⁴, sőt már 1774-ben elrendelték, hogy Nagyszebenben és Kolozsváron normális iskolák állítandók fel, és azokban tanfolyamok szervezendők vidéki tanítók számára, hogy ezáltal lehetővé váljon az új módszer bevezetése az összes katolikus, görög egyesült és nem egyesült iskolákba, és gondoskodjanak a tankönyvek magyar és román nyelvre fordításáról. Azonban minden sürgetés ellenére az első tanfolyamot csak 1776-ban szervezték meg – Nagyszebenben –, és az ezen felkészített tanítók csak 1777-ben kezdték meg működésüket Nagyszebenben és Kolozsváron⁵. 1777-ben a Comissio jelentette a főkormányzószéknek, hogy nagyobb normális iskolák vannak már a fenti két városon kívül Zalatnán, Nagygáton és felállítatnak Brassóban, Medgyesen, Gyulafehérváron, Marosvásárhelyen, Udvarhelyen, Fogarason és Balázsfalván.

Az Általános Iskolai Rendről napvilágot látott korabeli elemzések, szakvélemények és gyakorlati tapasztalatok a vitathatatlan érdemei mellett – főképp az oktatási módot illetően – sok fogyatékoságát is felszínre hozták. A magyarországi és erdélyi sajátos viszonyok mellett ezek is szerepet játszottak abban, hogy előírásaiban a későbbiek során – a kormányhatóságok erőfeszítései ellenére – csak kevés, s az is csak nehézkesen ültetődött át a gyakorlatba. Mindezek ellenére kétségtelen, hogy a népoktatás ügyét valamely mértékben kimozdította a holtpontról. Jelentőségét, pedagógiai értékét legtalálébban talán Fináczy Ernő világítja meg, amikor azt írja: „Felbiger érdemét nem módszeres téren, hanem a népoktatás szervezésében kell keresnünk. [...] Amit módszer dolgában írt és tett, csupán abból a szempontból fontos, hogy a köztudatban ő honosította meg valamelyes módszernek a szükségességét.”⁶

Az I. Ratio Educationis kidolgozásának indítékai, körülményei

Említettük már, hogy a bécsi udvar igyekezett minden eszközt megragadni annak érdekében, hogy az általa „parancsolt” népoktatási rend meghonosodjon a birodalom

³ Ibid. 183. p.

⁴ Mészáros István: *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között*. 654. p.

⁵ Fináczy Ernő: i. m. 353. p.

⁶ Fináczy Ernő: i. m. 185. p.

Ausztria határain kívül eső területein is. Ezzel kapcsolatban Fináczy Erdélyre vonatkozóan megjegyzi: „Ezeknek az intézkedéseknek az indítóoka egyrészt az annyiszor hangoztatott elv, hogy az erdélyi közoktatás is az örökös tartományokéval teljesen azonos módon szerveztessék, másrészt az a remény, hogy a módszer általánossá tétele legalább közvetve a német nyelv terjesztésének az útját egyengeti.”⁷ És ez érvényes volt Magyarországra is. Emiatt a bécsi kormánynak ez a törekvése Magyarországon és Erdélyben egyaránt erős ellenállásba, illetve akadályokba ütközött. A magyar nemesség ugyanis az ország függősége elleni harc jegyében úgy kívánta, hogy a tanügy megszervezése is az osztrák tartományokétól lényegesen eltérően, a hazai hagyományok és sajátosságok tiszteletben tartásával történjen. Ennek szellemében Bécs németesítő politikájának a kivédésére és egyben a konfliktushelyzet feloldására készítette el 1776–77-ben Ürményi József, a magyar udvari kancellária tanácsosa, Tersztyánszky Dániel udvari levéltáros, Kollár Ádám udvari könyvtáros és Makó Pál volt jezsuita közreműködésével Magyarország és a kapcsolt részek oktatásügyének nagy, átfogó reformtervezetét (szabálykönyvét), melyet az I. Ratio Educationis néven tart számon a neveléstörténet (a latin nyelvű mű eredeti címe: Ratio Educationis).

A szabálykönyv szerzői nemcsak szakmai, hanem diplomáciai szempontból is nagyszerű munkát terjesztettek az uralkodó elé, így annak nem volt indoka azt visszautasítani. A Bevezetés I. paragrafusának a címe például így hangzik: „A nevelés helyes rendezésének szüksége és a róla való gondoskodás jogának fenntartása a király részére Magyarországon.” A remek diplomáciai érzékük illusztrálására idézzük ebből a következő sorokat: „...őseink, miként minden más dologban, akként ebben is bölcs előrelátással úgy intézkedtek, hogy a nevelésről való legfelsőbb gondoskodást és a nemes tudományok igazgatását hazai törvényeinek a fenntartott királyi felségjogok közé iktatták; magát e nagy feladatnak végrehajtását pedig az ország politikai hatóságaira bízták.”⁸ Tehát, miközben őseink bölcsességére hivatkoznak, mindjárt az elején leszögezik, hogy egy pillanatig sem vitatható a királynak a nevelés fölött való őröködés joga. Továbbá kétségtelen, az is hozzájárult a mű kedvező elbírálásához, hogy a szerzők bizonyos területeken kompromisszumos megoldást találtak az Allgemeine Schulordnunggal – például a népiskolák osztályozásában sok közös vonás van azzal: hasonlóképpen beszélnek „normális iskolák”-ról (igaz, hogy ezekre az „elsőrendű nép-, azaz nemzeti iskolák” kifejezést is használják) – ez azonban mit sem csorbít a mű eredetiségén és célján.

A fent felsorolt okoknak köszönhetően a bécsi udvar is célszerűbbnek látta a kompromisszumot. Az erre való hajlandóságot az uralkodó Ürményiék tervezetének már az I–II. részével kapcsolatos 1776-os „resolutioja” is jelezte, amelyben utasítást ad a további sürgős teendők megbeszélésére, hogy „ez a derék és értelmes nemzet is megkapja ama segédeszközöket, amelyekkel oly sok más ország már néhány év óta rendelkezik, hogy azokkal szemben az egyensúlyt elérje.”⁹

Ilyen előzmények után fogadta el Mária Terézia 1777. augusztus 22-én a teljes reformdokumentumot és rendelte el a közreadását, s a benne foglaltak végrehajtását.¹⁰

Friml Aladár az 1913-as kiadás bevezető tanulmányában így méltatja Ürményiek munkájának jelentőségét: „Az 1777. évi Ratio Educationis kibocsátása közoktatásügyünk történetében oly korszakalkotó mozzanat volt, amelyhez foghatót csak az 1868. évi XXXVIII. Népoktatási és az 1883. évi XXX. Középiskolai törvények megalkotásában szemlélhetünk. De ha számbavesszük, hogy e törvények előzményeit és feltételeit voltaképpen az első Ratio teremtette meg, kultúrtörténeti jelentősége kihatásában és következményeiben amazokénál is nagyobbak tekintendő.”¹¹ Fináczy Ernő pedig tömören így értékelte: „Attól a veszedelemtől, hogy a magyar tanügy mintegy beolvasztassék az egész monarchia közoktatási rendszerébe, hazánkat Ürményi József mentette meg.” Igaz, hogy előírásainak jelentős része egyelőre csak papíron maradt, de ezzel kapcsolatban Fináczy megjegyzi: „Ámde a Ratio jelentőségét nem is a megvalósítás nagyobb vagy kisebb

⁷ Ibid. 352. p.

⁸ Az 1777-iki Ratio Educationis. Fordította Friml Aladár. 35. p.

⁹ Ibid. 17. p.

¹⁰ Mészáros István: i.m. 664. p.

¹¹ Friml Aladár: i. m. 9. p.

mértékében kell keresnünk, hanem abban, hogy új művelődési eszményt állított fel s ezzel a szellemi haladás folyamatát megindította.”¹²

Felmerül a kérdés: melyek voltak azok a társadalmi, eszmei tényezők, amelyek a nagy horderejű mű háttéréül szolgáltak. Ezek két nagy csoportba sorolhatók: a térben és időben távolabbi, közvetett és a közvetlen tényezők.

Az elsővel kapcsolatban ismét Fináczyt idézzük: „A Ratio Educationis nem úgy született meg, mint a Zeusz fejéből kipattant Pallas Athéné. Minden egyes új gondolata a nyugati művelődés talaján fakadt. A nagy átalakulás első csírái távol Észak-Nyugaton, az angolszász faj lelkének mélyéből fakadnak. A nevelés területén Locke jelzi a fordulatot. Az eszmék rendes útja itt is átvezet az angolszász földről Franciaországba, ahol [...] az encyklopaedia bölcselei és Rousseau öntötték közérthető alakba a nevelés legelvontabb új tételeit, melyek innen áthatolnak Németországba [...], ahol a német racionalizmussal találkoznak. Innen veszi a reformeszméket Ausztria, s tőle a magyar iskolaügy hivatalos intézői.”¹³

A közvetlen okokról tulajdonképpen korábban már esett szó, és azok a korabeli sajátos magyar viszonyokban lelhetők fel. Éspedig: az ország Ausztriától való politikai függőségében, és ezzel összefüggésben a nemesi ellenzék nemzeti törekvéseiben.

A szabálykönyv szerkezete, tartalma

Az eredetileg három kötetre tervezett műnek csak az első kötete készült el. Bár, amint az első kötet Befejezésében olvasható, „némely, nem éppen csekély fontosságú dolog mindazonáltal mellőztetett s túlságos terjedelme miatt ezen mű második kötete számára van fenntartva”¹⁴, ez az egy kötet is – a magyar neveléstörténetben először – rendszerbe foglalja a korabeli magyar iskolarendszer mindenik szegmentjét, tisztázva azok fogalmát, funkcióit, a bennük folyó oktató-nevelő munka tartalmi elemeit és működésüknek gyakorlati kérdéseit.

Amint a Bevezetés VI.§-ből kitűnik, a szerzők (a Bevezetésen kívül) a művet három részre osztották. Mivel azonban ez is igen lényeges elvi és gyakorlati kérdéseket taglal, véleményem szerint szerves része a műnek. Tehát tulajdonképpen szerkezet-tartalmi szempontból négy részből áll: Bevezetés, I. rész, II. rész, III. rész. Az egyes részek szakaszokra, fejezetekre, paragrafusokra oszlanak.

Ha alapos vizsgálat tárgyává tesszük a Ratiót, egyrészt megállapíthatjuk, hogy a szerzők milyen alapos, szinte minden részletre kiterjedő munkát végeztek, másrészt azt, hogy mennyire tájékozottak voltak a korabeli pedagógia elméleti és gyakorlati kérdéseiben, és nem utolsósorban az akkori politikai viszonyok közt igyekeztek érvényesíteni a magyarság nemzeti érdekeit is.

A terjedelmi korlátok miatt nem bocsátkozhatunk a mű részletes elemzésére, ezért inkább a továbbiak során „szemelgessünk” az egyes részekből, azok elmélyült kommentálása-értelmezése nélkül.

A *Bevezetés* hat paragrafusból áll. Íme néhány közülük:

„I.§. A nevelés helyes rendezésének szüksége és a róla való gondoskodás jogának fenntartása a király részére Magyarországon.”

„II.§. Azon szempontok, amelyek az ifjúság nevelésében és oktatásában Magyarországon és kapcsolt tartományaiban figyelembe veendőek.” Három szempontot említ:

1. Kiknek a javára szól ez az itt tervezett intézmény?
2. Mely tudományokban és művészetekben képeztessek az ifjúság mind az alsóbb, mind a felsőbb fokú tanintézményekben?
3. Mí módon biztosítható szilárdan és állandóan az előadandó tárgyak helyes rendje?

Ezen kérdésekre egy-egy külön paragrafus alatt vázolja fel a választ. Közülük mai szemmel nézve is külön figyelmet érdemel a harmadikra adott válasza:

¹² Fináczy Ernő: i. m. 340. p.

¹³ Id.: *A magyar közoktatás története Mária Terézia korában II.* 2. p.

¹⁴ *Az 1777-iki Ratio Educationis.* 45. p.

„Ha a tanítás ügyét szolgáló férfiaknak akár a népiskolában vagy a grammatikai osztályokban, akár a gimnáziumokban vagy akadémiákban, akár végül az egyetemen olyan fizetések vagy tiszteletdíjak állapíthatnak meg, melyek egyrészt a kényelmes megélhetéshez elegendők, másrészt hivatali kötelességükkel megfelelő arányban állnak; ha a tanítói hivatásnak megszerezzük azt a megbecsülést, mely valóban megilleti; ha gondoskodunk arról, hogy a tanárok feladataikban örömeiket leljék, a versenyre ösztönzést nyerjenek, és hogy kötelességüknek különös gonddal való teljesítéséhez hozzászokjanak.” (Abban az időben csak a férfiak tanítottak – SZ. K. A.)

Közel negyed évezred távlatában bármely tanügyi szakszervezet zászlajára tűzhetné a fentieket.

Az **I. rész** *Az iskolák politikai és gazdasági kormányzásának módjáról általában* címet viseli, és két szakaszból áll.

Az I. szakasz *Az iskolák politikai igazgatásának módjáról részletesen* cím alatt 5 fejezetet és összesen 81 paragrafust foglal magába. Először a politikai hatóságok körét tisztázza a közoktatási ügyekben: „Magyarország közoktatásának legfőbb vezetőjéről”, a tankerületi kir. igazgatók, a népiskolák királyi felügyelői (I. fejezet). A további fejezetekben részletesen tárgyalja többek között a királyi egyetem, az akadémiák, a gimnáziumok, a grammatikai iskolák, a nép- (azaz „nemzeti”) iskolák céljával, feladataival („szükségessége”) és működésével kapcsolatos kérdéseket: *a különböző fokozatú tanintézetek tanerői és kiegészítő személyzete* (rendes tanárok, „rendkívüli” tanárok, magántanárok, egyetemi hitszónokok, hitelemzők, pedellusok – „azaz hivatalosok”, iskolaszolgák, a népiskolák tanítói, hitoktatói); *az intézetek vezetése* (az egyetemi kar dékánja, az akadémiák igazgatói – „azaz elnökei” –, az akadémiák előjárói, a főgimnáziumi, gimnáziumi, grammatikai iskolai, népiskolai igazgatók).

Külön fejezetet szentel az árvaházaknak (IV.) és azon intézeteknek, amelyek nem részesülnek a tanulmányi közalapból (V. fejezet. Érseki és püspöki líceumok, szerzetesrendi iskolák, papnevelő intézetek, nemes ifjak akadémiái és konviktusai, a nem római katolikus vallásúak iskolái).

Érdekességként említjük meg, hogy az I. Ratio honosította meg a főgimnáziumokban, gimnáziumokban és az „elsőrendű nép-, azaz nemzeti” iskolákban havonta tartandó gyűléseket (I. rész, I. szakasz, II–III. fejezet, XXXVI., illetve LI. §), melyeken a gimnáziumok esetében az igazgató elnöklete alatt a „humanitás és a grammatika rendes tanárai”, a népiskolákban pedig a királyi tanfelügyelő elnökletével az igazgató, a legidősebb tanár és a hitoktató vett részt. A gyűlések tartalmára vonatkozóan előírja, hogy fel kell olvasni a tartományi igazgatótól leküldött rendeleteket, meg kell beszélni azok gyors végrehajtásának a módját, továbbá tárgyalásra kerülnek az erkölcsi fegyelemre, a tanulmányi rendre és a gazdasági ügyekre vonatkozó kérdések. A gyűléseken hozott határozatokról jegyzőkönyvet kell készíteni, amelyet a jegyző minden hónapban átküld tudomásulvételre a királyi tartományi igazgatónak, akinek a fontosabb kérdésekben ki kellett kérni a véleményét.

A II. szakasz (címe: *Az iskolák gazdasági igazgatásának módjáról különösen*) 5 fejezetre és 17 paragrafusra tagolódik. Amint a címe is mutatja, benne a tanintézetek anyagi-pénzügyi kérdéseire vonatkozó iránymutatásokat, rendelkezéseket találjuk meg (az ügyek politikai igazgatására vonatkozó költségek, iskolai és tanulmányi költségvetések, a tanítók, tanárok fizetése, a nyugdíjak, az épületek fenntartása, a tanulmányi alap kezelése, gyarapítása).

A magyar nevelés története során először az I. Ratio vetette fel a tanári érdemek és a tudomány terén kifejtett eredményes tevékenység megjutalmazására a soron kívüli előléptetés gondolatát.

Külön is figyelmet érdemel, amit a „kiszolgált tanárookra fordítandó költségek”-ről ír. „Minden módon gondoskodni kell, hogy azok a férfiak, akik életüket az oly sok bosszúság elviselésével járó iskolai munkának szentelik, előrelátván kisebb nélkülözéseiket, el ne lankadjanak és ezen szomorú gondolat hatása alatt hivatásuktól el ne tántorodjanak. A hálátlanságnak bizonyára nem közönséges bűnével bélyegeznék meg magát az állam, ha megengedné, hogy oly kiváló érdemeket szerzett polgárai, miután a munkába megrokkantak, s nem tudnak többé szolgálatot tenni, nélkülözésekkel és nyomorúsággal legyenek kénytelenek működni. Ugyanígy kell ítélni hátrahagyott özvegyeikről és árváikról.” (LXXII.)

§) Ehhez ma sincs sok hozzáfűznivalónk, csupán annyi, hogy a mai illetékes hatóságoknak is a figyelmébe ajánljuk.

A **II. rész** *A tanulmányok tervezete és tantárgyai* címet viseli, és a szabálykönyv legterjedelmesebb része (mintegy fele): 4 szakaszt, 25 fejezetet és 120 paragrafust foglal magába. Helyhiány miatt csupán néhányat emelünk ki közülük.

Az I. szakasz I–V. fejezetében foglalkozik a népiskolákkal, a II. szakasz a latin iskolák, a III. szakasz a magyar királyi főgimnáziumok és gimnáziumok, a IV. szakasz pedig a királyi akadémiák kérdéseit foglalja logikus rendszerbe, meghatározva mindeniknek a fogalmát (hogy mit kell érteni az egyes intézetek „nevezetén”), célját, tartalmát (a tanítandó tantárgyakat), a tanítás időtartamát, a tankönyveket, könyvtárakat, egyetemi csillagvizsgáló intézetet, múzeumot, éremtárat, könyvnyomdát.

Szükségesnek látjuk külön kitérni a „nép- (nemzeti) iskolák”-ra vonatkozó előírásaira. Ezt az iskolatípust a Ratio szerzői „schola vernacula sen nationalis” névvel illeték: vagyis anyanyelvi (vernacula) – nemzeti (nationalis). Amint arra Mészáros István rávilágít, e jelzők („anyanyelvi”, „nemzeti”) nem rejtettek semmiféle hazafias tartalmat, egyszerűen azt kívánták kifejezni, hogy bennük az oktatás valamely nemzet anyanyelvén folyt (szemben a gimnáziumok latinnyelvűségével). A dokumentum ennek négy altípusát határozza meg:

- falusi (egytanítós);
- kisebb városi (két iskolamesterrel az élén);
- nagyobb városi (a hitoktató és a latin nyelv elemeinek tanítóján kívül három tanítóval működik);
- elsőrendű (vagy fő) népiskola („schola vernaculae primariae – sen capitales”).

A szerzők az akkori társadalmi-gazdasági viszonyok és szemléletmód figyelembevételével differenciáltan irányozták elő az altípusoknak a tananyagát (tanítandó tárgyakat), az oktatás időtartamát, a tanítókkal szemben támasztott követelményeket. Mindenikre előírja az anyanyelvű írásoktatás, a helyes- és szépírás, az „első számtani műveletek” („a számokkal való elbánás”) és a hittan oktatását. Kuriózumként megemlítünk néhány sajátosságot.

A falusi népiskolában:

- LXXXVIII. §. 4.: valamennyiüket oktatni kell „azon ismeretekre, amelyek segítségével a parasztemberek becsületességre és vagyonuk figyelmes gondozására nevelendők. E célra külön tankönyvet fog kinyomtatni.”
- „csak némelyeket” (kell oktatni) – magánórákon:
 - 5.: „latin nyelv elemeire” (akik később latin iskolában kívánják folytatni)
 - 6.: „német nyelvre, ahol ennek használata nem általános”.

A többi népiskola (kisebb városi, nagyobb városi, elsőrendű) számára a német nyelv tanítását kötelezővé teszi, a latint viszont ezekben is csak „némelyeknek” írja elő.

A kisebb városiban és a nagyobb városiban különféle feladatok megszerkesztését anyanyelven és német nyelven, valamint „azon szabályokat, amelyek a becsületességre, józan polgári életre és takarékosagra vonatkoznak” mindenki számára tanítani kell; a nagyobb városi iskolákban „a háztartás elemei” is külön tantárgyként jelenik meg.

A „számokkal való elbánás” tanítására szintén differenciált tananyagot ír elő a falusi, kisebb városi és a nagyobb városi népiskolák számára.

Ami a tanítás idejét illeti, a falusi és a kisebb városi iskolák esetében a helyi előljárók véleményére, a „bevett szokásokra” bízva (a különböző mezőgazdasági munkák szezonjának figyelembevételével), a nagyobb városi iskolákban az órákat nyáron 7-től 10-ig, télen 8-tól 11-ig, délután pedig 2-től 4-ig kell megtartani, de megjegyzi, hogy „az iskolafelügyelőknak az egyes helyeken dívó szokásokat kell figyelembe venniük”, viszont hangsúlyozza, „nagyon fontos mozzanat, hogy a gyermekek már zsenge koruktól fogva hozzászokjanak korán fölkelni és foglalatoskodni, iskolába járni és a tanulást mindjárt hajnalban, a múzszak előtt kedvelt időben, megkezdeni” (XCV. §).

Az elsőrendű népiskolák által a Ratio egy olyan új iskolatípust honosított meg Magyarországon és a „kapcsolt tartományaiban”, amely azáltal, hogy bennük – a magyar nevelés történetében először – intézményes formában tanítóképzés is folyt, több mint fél évszázadon át pozitív hatást gyakorolt a népoktatásra. Ezért célszerűnek látjuk kissé részletesebben foglalkozni vele.

Ennek a mibenlétét a Ratio a következőképpen határozza meg: „ezen iskolák fő célja abban rejlik, hogy az egész országban elhelyezett *népiskolák élére állítandó tanítók bennük képeztesenek, akik mindenütt ugyanazon tanítási módszert vezetik be*, és állandóan megtartják. Azért ezen iskolákat közönségesen normális iskoláknak szokás nevezni, mivel mintegy *mintái és nevelőintézetek a többieknek*” (I. rész, III. fejezet, XLVIII. § – kiemelés tőlem: SZ.K.A.). Íme tehát a magyar neveléstörténetben először így nyer hivatalosan, tételesen megfogalmazást a tanítóképzés szükségessége. Sebestyén Gyula a következőképpen jellemzi a tanítóképzés kialakulása előtti állapotokat: „Azelőtt is voltak népiskolák és néptanítók, de amazok fenntartói ezeknek képzésére ügyet nem vetettek. Onnan vették a tanítót, ahonnan kapták, s nem voltak valami nagy követeléseik vele szemben. Ha annyit tudott, amennyinek a tanítására vállalkozott, már megütötte a mértéket; ha a tanítás módjában járatos volt, az ő szerencséje és haszna, ha nem, megszerezhetette a jártasságot a növendékek kárával. Szóval az élet szolgáltatta – ha nem is képezte – a tanítót, akinek nem volt más iskolája, mint a gyakorlatban szerzett tapasztalat, s akit inkább a balsors, mint a hivatás szorította a pályájára.”¹⁵

Nos ezen a helyzeten kívánt változtatni a szabálykönyv az elsőrendű népiskolák (később „minta normaiskola”) létrehozásával.

Mészáros István a normaiskola fogalmát így fogalmazza meg: „egy több tagozatból álló intézményegyüttes volt: magját a négy évfolyamos – négytanítós városi népiskola és a tanítóképző tagozat alkotta.”¹⁶

Az 1820-as évektől a hivatalos szaknyelvben az iskolára a „preparandum regia”, a tanítójelöltekre pedig a „candidati ad magisteria” (tanítóságra felkészítendő növendék) vált használatossá. A későbbi évtizedekben a latin nevet „magyarosítva” egyszerűen „preparandiá”-nak, a tanítójelölteket pedig „prepák”-nak nevezték. (Még akkor is, mikor a preparandia megnevezés már kikopott a szóhasználatból.)

Szükségesnek tartjuk megjegyezni azt is, hogy a normaiskola nevet 1774–1845 között tágabb értelemben is használták: így nevezték mindazon népiskolákat, amelyekben a normamódszert („Felbiger-féle módszer”, „sagani módszer”) alkalmazták, függetlenül attól, hogy folyt-e bennük tanítóképzés is vagy sem.

És még egy érdekesség: a román szaknyelvben a „normaiskola” – școală normală – megjelölést később csak a tanító/nő- és óvónőképzőkre használták, sőt 1990 után a „liceul pedagogic” („pedagógiai liceum”) helyett ismét ezt „vették elő”.

A Habsburg Birodalom területén az első ilyen iskolát – berlini mintára – Bécsben hozták létre 1774-ben, amelyet az akkori Magyarország és „kapcsolt tartományai”-nak iskolakerületi székhelyein az 1770-es évek közepe táján, második felében újabbak követtek: 1775 – Pozsony, Temesvár; 1777 – Buda, Zágráb, Kassa, Nagyvárad (egész Erdély tankerületi központja); 1778 – Győr, Pécs, Besztercebánya, Ungvár (ez utóbbit 1779-ben áthelyezték Nagykárolyba).

Később ilyen iskolák olyan nagyobb városokban is nyíltak, amelyek nem voltak tankerületi székhelyek (Erdélyben Nagyszebenben és Brassóban).

Itt említjük meg, hogy az első román (görög katolikus) norma-mintaiskola 1782-ben Balázsfalván alakult meg, igazgatója pedig Gheorghe Șincai volt, aki előzetesen bécsi tanulmányúton vett részt, és aki az új tanrendszernek megfelelő (cirill betűs) tankönyveket is szerkesztett. 1884-ben Nagyváradon ugyancsak görög katolikus, 1886-ban pedig Nagyszebenben ortodox (görög keleti) román norma-mintaiskolát hoztak létre; az 1812-ben Aradon megnyílt román preparandiát az egész mai Románia területén első tanítóképzőként tartja számon a román neveléstörténet.

*Ion Budai-Deleanu író Felbiger német nyelvű módszertani kézikönyvét német és román szöveggel átdolgozva 1784-ben megjelentette a román tanítók részére.*¹⁷

A tudományos kutatásnak sajnos mind a mai napig sem sikerült teljes részletességgel feltárni a normaiskolai tanítóképzést, de ha az eddigi ismereteink alapján összehasonlítjuk a mai vagy akár a XIX. század harmadik évtizedétől létrehozott képezdéssel, természetesen lényeges különbségeket állapíthatunk meg közöttük. Először is: az előbbieken a képzés nem kimondottan erre a célra létrehozott önálló intézetekben folyt, hanem a számukra kijelölt „főlelmi” („normális”) iskolák tagozatain (és nem fordítva!). Másrészt a tanítók felkészítése bennük mind az oktatás tartalma (kizárólag a normamódszer elsajátítása és orgonaoztatás –

¹⁵ Sebestyén Gyula: *Elemi iskolai tanító- és tanítónőképzésünk fejlődése*. 5. p.

¹⁶ Mészáros István: *Magyar iskolatípusok*. 17. p.

¹⁷ *A magyar nevelés története*, I. 185. p.

az első kántortanítók), mind az időtartama (néhány hónapos vagy csak néhány hetes tanfolyam) tekintetében szűk keretek között folyt, s emiatt nem adhatott a jelölteknek alapos pszicho-pedagógiai, didaktikai-módszertani képzettséget. Bár ezen okok miatt a minta normaiskolák úgymond nem hozhattak igazi áttörést a tanítóképzésben és a népoktatásban, mégis kétségtelen érdemük, hogy kimozdították azt a holtpontról.

E rövid kitérő után kanyarodjunk vissza a Ratio szerkezeti-tartalmi áttekintéséhez.

A **III. rész** *Az iskolák rendtartása, illetve a fegyelem fenntartása* cím alatt 3 szakaszt, 8 fejezetet és 53 paragrafust foglal magába. Közülük is szemelgessünk néhányat.

Figyelemre méltó például, hogy az I. szakasz egyik paragrafusa (CCVI) az iskolák rendtartása kapcsán előírja a tanítók közötti kölcsönös egyeztetést a tanulókkal való bánásmódról.

Hasonlóképpen hangsúlyozza az egyeztetés fontosságát az iskolai ügyek ellátásában: „Az iskola tanítóira rótt feladatok mindenestre súlyosak és terhesek, és bizonyos tartós és változatlan lelki nyugodtságot kívánnak, mely nem lakozik másutt, csak a lelkek kölcsönös egyetértésében és az életben való vidám mindennapi érintkezésben” (CCV.§). Mit fűzhetnénk hozzá mi, XXI. századi pedagógusok? Jó megszívlelni minden szavát!

A II. szakasz (*Az iskolák rendtartása tekintettel a tanulóifjúságra*) először felsorolja „az állam boldogulására alkalmas polgár” testi-szellemi-erkölcsi tulajdonságait, majd pedig tételesen megfogalmazza azokat a nevelési feladatokat, teendőket, amelyek által ezek kialakíthatók. Ezek közül megemlíti például az ifjúság egészségi állapotának gondozását, az őket fenyegető veszedelmek elhárítását, a szellemi kiművelés és a felüdülésre szánt idő fontosságát (I. fejezet).

A II. szakasz *Az iskolai rendtartásról tekintettel az ifjúság erkölcsi nevelésére* címet viselő III. fejezete a tanulók kötelességeit sorolja fel önmaguk, társaik, idősebbek és ifjabbak, a társadalom, a fejedelem és Isten iránt, valamint a hitoktatók, hitszónokok teendőit tekintettel a felsorolt kötelességekre.

Végül a III. szakasz *Az iskolai rendtartás tekintettel a tanulóifjúság szüleiére* cím alatt két fejezetben az iskola és a szülők közti kapcsolattartás jelentőségét és ajánlott formáit tárgyalja („A szülők megnyugtására tekintettel” gyermekeik iskolai tanulmányára, egészségi állapotára, erkölcsi magaviseletére és vallására; „a szülők javára szolgáló egyéb intézkedések”).

Ezek tehát az I. Ratio Educationis fő szerkezeti-tartalmi elemei.

Hatása, helye a magyar neveléstörténetben

Magától adódik a kérdés: milyen mértékben váltak valóra e fontos dokumentum előírásai? Milyen hatást gyakorolt magára a magyar közoktatás gyakorlatára? Miben áll jelentősége?

Amikor ezekre a kérdésekre keressük a választ, figyelembe kell vennünk egyrészt a szabálykönyv jellegét, azt a tényt, hogy előzmény nélkül az egész magyar közoktatást foglalta rendszerbe, másrészt pedig a korabeli magyar társadalom és közoktatás sajátosságait, mozgásterét, fejlődési lehetőségeit.

A magyar pedagógiai gondolkodásra, az iskolai rend szabályozására gyakorolt hatása vitathatatlanul és könnyen kimutatható. (Lásd például a megjelenését követő évtizedekben kiadott hasonló jellegű-funkciójú rendeleteket, törvényeket: 1781 – *Norma Regia* – szabályzat az erdélyi iskolaügy szabályozására; 1806 – *Ratio Educationis Publicae* – II. Ratio.)

Az is kétségtelen, hogy a mindennapi pedagógiai gyakorlat több területén is elindított bizonyos fokú szemléletváltozást, kimozdítva a holtpontról. Gondoljunk csak egy egységes módszer bevezetésére a népoktatásban – norma módszer – (még akkor is, ha annak bizonyos gyengeségei, hibái hamarosan felszínre kerültek!); az intézményes tanítóképzés bevezetésére, az iskolai felügyeletre, az oktatási intézmények belső rendjére, a tanítók, tanárok státusára stb.

Mindezek ellenére előírásainak elég jelentős hányada csak papíron maradt, illetve nem vert tartósan gyökeret a magyar közoktatásban. Ez az említett okon kívül egyrészt magyarázható magának a Rationak a fogyatékoságaival, másrészt pedig azzal, hogy Magyarországon nem voltak meg a gyakorlatba ültetéséhez szükséges anyagi és szellemi

feltételek. Sokat nyomott a latban az a tény is, hogy mivel a Ratio nem törvény, hanem csak királyi rendelet volt, a protestáns felekezetek – autonómiájukra hivatkozva – nem tekintették magukra nézve kötelezőnek, ezért aztán előírásait nem – vagy csak részben – vezették be tanintézetekbe. Azt is mondhatjuk tehát, hogy bizonyos értelemben megelőzte korát, amint Fináczy fogalmaz „az új célok készületlenül találták a kor nemzedékét”.¹⁸

Ha a nemzetközi fogadtatást vizsgáljuk, sajnos még méltánytalanabb képet kapunk. Egy ilyen színvonalas munkát, melyet annyi szál fűzött a XVIII. századi Európához, amely minden tudós ember számára érthető nyelven, latinul jelent meg, és amely a maga nemében akkor nemzetközi viszonylatban is egyedülálló volt: a külföldi neveléstörténeti irodalom teljes közönnyel fogadott. Ez a tény újból bizonyította Magyarország elszigeteltségének, Ausztriától való függőségének káros következményeit.

Jelentőségéhez – fogyatékosága, korlátai, félsikere ellenére – nem fér kétség, ezt minden róla megjelent, figyelmet érdemlő elemzés, méltatás elismeri. Értékei közül különösen eredeti jellegét és erős, logikus rendszerét kell kiemelnünk. Ismét Fináczy Ernőt idézzük: „Amilyen erősen hatott reájok (a szerzőkre – megjegyzés tőlem: SZ.K.A.), a XVIII. század pedagógiai eszmevilága, oly egyéni erővel dolgozták fel a kapott ösztönzéseket. Amit Locke-nál, Rousseau-nál, Basedownál olvastak, amit külföldi reformtörekvésekből és szerves munkálatokból találtak, annyira átglyúrták elméjükben, s oly helyes érzékkel alkalmazták a hazai viszonyokhoz, hogy a külföldi eredet megállapítása legtöbbször csak belső, eszmei rokonság kimutatásával sikerülhet. Rendkívüli szervező képesség, a közönséges mértéket messze meghaladó alkotóerő, széles körű európai műveltség és mélyreható pedagógiai belátás egyesülnek benne.”¹⁹

Mit tehetnénk még ehhez hozzá mai szemmel? Talán azt, hogy sok tekintetben ma is példaként szolgálhatna, és ismerve oktatási rendszerünk állapotát úgy véljük, ma is elkelne egy új *Ratio Educationis*.

Bibliográfia

- A magyar nevelés története I.* Főszerkesztő: Horváth Márton. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó.
- Fináczy Ernő: *Az újkori nevelés története*. Budapest, 1927, Egyetemi Nyomda.
- Fináczy Ernő: *A magyar közoktatás története Mária Terézia korában* II. k. 1773–1780. Budapest, 1920.
- Az 1777-iki Ratio Educationis*. Fordította és bevezetővel ellátta Friml Aladár. Budapest, 1913, Kiadja Kath. Középiskola Tanártestület.
- Dr. Mészáros István: *Magyar iskolatípusok 996–1990*. Budapest, 1995, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Sebestyén Gyula: *Elemi iskolai tanító- és tanítónőképzésünk fejlődése*. Budapest, 1896.

¹⁸ Fináczy Ernő: *Az újkori nevelés*. 340. p.

¹⁹ Ibid. 341. p.